

Солун 1925
чылдың август
31-де үнүп
өтөлгөн

ШЫН

№ 88 (14812) 1992 чылдың май 8, пятница Солунга ат салган шагы 22.45. Чагыдар өртөө 10 көп. Садар өртөө 1 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он алдыгы сессиязы

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:

1-ги арын—Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиясында.

2-ги арын—Бай-Хаактын аалчылар бажыны хуужуттунган. Чылдар болгаш кижилер.

3-кү арын—«Кяжи болгаш хоойлу». Тыва-моол харылзаалар.

4-кү арын—Школа: оон шиптирлээр айтырылгы. Шүлүкчү Монгуш Доржу. Байыр медицинашкынери.

Дүң, май 7-де, Кызылда чаа бажынын хуралдар залыга Тыва Республиканың Дээди Совединиң ээлчег чок 16-гы сессияны ачтыгыны номчуучулар билер. Дээди Советтин Даргазы К. А. Бичелдей сессияны эгелээни чарлаш, мында 118 депутат кирген келгенге, 10 депутат боттук чылдагаан-биле келээни бынаткан. Хүн атырыны бадылаар мурунда ДС-тин Эрге-хоойлу политиказынын комитетиниң даргазы А. Н. Ондар Дээди суд болгаш Арбитраж судунун кежигүнерин бадылаар дугайында айтырым кынерин дуйлаш. Оларын хүн атырыны 9, 10 дугаар чүүлдеринге немей кырген. Немелде-биле хая сессияны хүн атырынын депутаттар бадылаан. Дараазында айтырымнын сессия бо удаада чугаалажып көрүлгөн.

1. Монгуш С. С. Б. болган А. С. Серенни Тыва Республиканың улус депутаттары болганын бүрүн эргелерин хүлээп көөрү.

2. «Тыва Республикага тус чер чагыргазынын дугайында» ТР-ның Хоойлузууну төлөөлелиниң дугайында.

3. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң бүрүн эргелерин дүжүрениниң дугайында.

4. «Тыва Республиканың чазанын дугайында» ТР-ның Хоойлузууну төлөөлели.

5. Тыва Республиканың Конституциязынын (Идеини Хоойлузууну) өскерилгелериниң болгаш немелделериниң дугайында.

6. Тыва Республиканың чазанын составына томуйлашкынар дугайында.

7. ТР-ның Дээди Советиниң Регламентиниң немелделер болгаш өскерилгелер кыргериниң дугайында.

8. «Тыва Республиканың Президентиниң дугайында» ТР-ның Хоойлузуна немелделер кыргериниң дугайында» хоойлу төлөөлели.

9. Дээди суд кежигүнериниң согууру.

10. Арбитраж судунун кежигүнериниң согууру.

11. Язы-бүрү айтырылгар.

Хүн атырынын болгаш сессияны ачтыгынын органынын тодаралын, бадылап алганга чок соода, ДС-тин Даргазы К. А. Бичелдей чокта чаа болуп эргелер Россия Федерациязынын улус депутаттарынын 6-гы Сессиязынын ачтыгынын дугайында кыска дымнадым берген. Аяа С. Серенниң болгаш Россия Чазанын аразына ээзи дымныг дүрбүжүшкүнер болуп турганын билер бис. Ычан тургаш чаа бажы эгелээне тыялган. Эки кылдыгын чүү болганын дээр, экономикаш реформаларын чорудулазынын дугайында хүлээп алдыгын доктаал болур. Ычанга чок апаа нөрүштүр медделдер болгаш декларация хүлээп алдынын турганы доктаалдыг күөсүлээне шиптиг уржутары тыялдары чалапкок. Сээдеге тоаа эвес. Будан-шан, чүүлдер болулап турганын Россиянын чоңу хайгааран турган.

Россия Федерациязынын — Россиянын — чурттуу болгаш күрүсүн адыга хамаарыштыр ээзи маржыгылар, чигинишкынер турганы база чажыт эвес. Алаа соода Россия Федерациязы — Россия деп дөң эргелиг аттарга доктаган.

Бистин Тывага хамааржы берги дөң солун айтырым — Соңу чүк дугайында хоойлу сайгаарыны болур. ДС-тин Даргазы К. А. Бичелдей болгаш депутаттар-биле сүмелешкен, Тыванын Соңу чүкке дөңнээриниң дугайында саналды кырген. Ук хоойлу аныг үсде чедир ажилдагынып турар, ычангаш оон төңчү шиптирлер бистин республикага улуг ужурудузайы болур чалапкок.

Дараазында иштиги херектер министриниң оралакчызы

Сергей Монгуш база телестудиянын директору Анатолий Серен Алдан-Маадыр болгаш Кызылдын Дорожный сонгулда участоттарыга чокта чаа сонгузуп алганы-биле оларын депутат бүрүн эргелерин сессия бадылап берген.

«Тыва Республикага тус чер чагыргазынын дугайында» хоойлу төлөөлелиниң дугайында илтекеди юстиция министрин Ю. Т. Стаал-оол кылган. Тус чер чагыргазы дээрге район, хоорай, суур бүрүзүгө күөскөн хүлээлгелерин башкарыга органы болур. Ол тус девискээрин ажил-агыны, социал-культура айтырылгарын башкарат. Тус чер чагыргазы Тыва Республиканың Президентиниңге, үстүнде турар күөскөн органыга чыгыртыр, азы өскээр чугаалаарга, мааза үстүнде кууд деп принцип күшүгү болур. Тус чер чагыргазынын башчыны (район болгаш республика чергелиг хоорайны) Президент боду томуйлаар болгаш хостаар. Бо дээрге Президентиниң бүрүн эргелерин хандыраарына илтигил чүү болур. А кээде суур, район чергелиг хоорай чагыргазынын (бо сөстү амдызында бистер, журналистер сагышка кирген-биле ажилдагыны. Чогуу тус чер чагыргазынын башчыны тыва дым кырыга канчаар аадыр билинмейн турар) томуйлаарын кожууну чагыргазы боду билер.

Бо айтырым талашы-биле элдерин илтекеди ДС-тин Күрүн тургузууну комитетиниң даргазы В. Х. Сүге-Маадыр кылган. Илтекедилерге айтырылгар база салдыган.

Тус чер чагыргазынын дугайында хоойлу төлөөлелинге хамаарыштыр санал-оондар солчулганын бир дугайында депутат Г. Я. Эпн эгелээ. Оон саналда турары-биле алырга, черде далашкы херек чок, ычангаш президент эрге-чагырганын кыргерин-биле холбашкан бүгүле хоойлузууду чыгып чыгып аай катан көрү. Бо хоойлу Советтериниң моон сонгаар ролу кандыг болуру билинмес деп, ол санап турар: «ажы-биле чугаалааны дээр — Советтер херек азы херек чок. Хоойлу-саавыр талашы-биле черде уку-байжы билинмес чүүлдер хей. Чинг хоойлу хүлээп ал турган херек чок» деп, депутат Эпн түнээ.

Депутат Ш. П. Куулар санал берген, үстүнде саналдагыча көөрдө, ук хоойлу херек, оңу хүлээп алганын харын-лаа дүрүсөтө чогуур дээн. «Тус чер чагыргазынын дугайында» хоойлу тур када, шиптишкынин үсде ажилгаар деп билим, ычангаш декабрь 1-ге чедир хоойлу күшүгү кылдыр хүлээп алыр».

Депутат В. Д. Тааберица томуйлашкынарны Президент боду кылдып туруп бээр, диктатура эгелээни ол бо

лур эвес чүве бе деп чыгып-ген. Ол база-ла ук хоойлу боттук хүлээп алырында да-дагалган.

Кызыл хооросоведиянын даргазы Ю. П. Слободчиков депутаттардан сөс дитээш, күрүн эрге-чагырганын бүрүн-бисе өскертип турар-дыр бис деп чугаалаан. Күрүн чыгыргазы бе азы тус чер башкарылганы бе деп айтырып чыгып-биле турар турар. Ивет харын, үстүнде эргелер-башкарып ден турар-дыр бис, ычангаш-лаа тус черин амы-дырдыгын айтырылгарын Президент бодуна хүлээп шыдаар бе, оон-биле Президентинге делган аар үргелер чыгып чүдүрүп кагыс бис бе? Санал берикчи Слободчиков хоойлу төлөөлелинге Советтериниң ролуну дугайында чүү-даа чогуу хараалаан. Ол Россия хоойлузу дугайында кызы-даа эрге-чагырга бот-боуна шиптишкы турарынын компетенция салдыганын оона-гайлаан. А бистиге бо хоойлу-густу тус чер илтигилчелериниң хүлээлгелерин дугайында чүве чок, өскөн канчаар хостаарынын арганы билинмес.

Дараазында саналдагы депутат А. И. Семенов кээде ажил-агынын хей сагыш проблемаларына доктаган. Оон саналынын талашы-биле хурал даргазы Бичелдей ол хире нарын айтырымы өске айтырылгар-биле капсырлаштыр хей-ле хоул каапканын айткан болган оңу тускай чугаалаарын чедип алыр турган силер деп немелелди депутатка берген.

Ала-чурттуу Улуг дайынынын кыргыныч Н. О. Монгуштуң берген саналы база чугаалаан турар айтырылган арай-ла хоорул чоруй барган. Ычангаш-лаа улуг жижиг чеме сестерин, аныктар болгаш келер үе дээш сагыш-сыралы депутаттар дымнап эрттирген.

Депутат К. М. Кандан боду-лук чугаалагына чон Президентини согуп алган, оон хейи манап турарын илергейткен. Ол тыва дым кырыга «глава местной администрации» деп билиншикини чүү деп алаары орта билинмес, оңу дайры тодаралары чугула деп демалган. Эриде болза «бо дээрге Советтин кылдыр ажил-ды, дуу профкомунд кылдыр херээ» диялып, чүүй кажым-ла турар болурун чугаалаан, бо хоойлу-биле эрге-чагырга, ажил-хүлээлге аныланып, толараттынарына иделгеш ол илереткен.

Чонга дыка хей айтырылгар чедир дымнабайн турарын,

солунар чеже-даа хей болза, долу жез-диппазыг кылдып шыдааны турарын депутат К. Д. Биче-оол шүгүмчүлээ. Тус чер чагыргазынын канчаар томуйлаарына хамаарыштыр бодалары болгаш чыгынгилери-биле саналдакы үлөшкен.

«Кайда-даа үш-баш чок чүүлдер болуп турарын, Президент бодуун дөң томуйлаашкыны-биле шыррак кижилерин чер-черлерге тургускан, корум-чуруму тургузарына депутат В. С. Саа-чак иделгеш.

Депутат К. М. Сувандин чер-черлерге бүүдүргө уду-тукчуларын кым томуйлаарып, хамааржы министрство се, азы чагыргачы бе деп айтырышты харын тып шыда-вайн турарын чугаалаан.

Хоойлу дөңкп турарын, оңу дүрген хүлээп алырын, оон-биле корум-чуруму, аай-баштыг чоруктуу тургусту-нарына депутат К. Т. Куулар иделген турар.

Дараазында саналдагы депутат Ч. К. Амр-Саада, Ч. Б. Монгуш, Н. А. Ондар бо хоойлу-биле Президентке дүрген ажилдаа кыргериниң аргаларын бээр деп чыгыс бодалдыг болганар. Сөөлү саяал бөлекчи депутат Ч. Д. Б. Ондар томуйлаар принциптин дөңкп турарын база Советтерге бо чыгыпты төндүр ажилдагырынын эргелерин бээр дугайында оон-далдарын илереткен.

Сессиянын дүштеки чапсарынын соода, илтеке берген Ю. Т. Стаал-оол-биле чугаалаш-кан бис. Оон бодалы-биле эрге-чагыргаларын бисе бир дугаар-ла мычар чыдын-биле анылаар дугайында чугаа-чоруп турар. Ам чер-черлерде Советтер-да, бүөкөм-лар-да даргалары чыгыс кижилер болуп турар болгай. Ычангаш оон түнелешке хоойлу-саавыр күөсүлээзини шиптирээниң чүүлдер бажы амыг болуп турар.

Бо хоойлу бисе чаа чүү болуп турар болгаш оон-биле нарын база өскелер. Хоойлу хүлээп көөрү чам-дык даргаларга дыка берге, эрге-чагырганы кым апаа бериксээр боор. Чамдык депутаттарын саналдап турганын шыкша, бүгү эрге-чагырга Президентиниң халуче кире бербес, а чер-черлерге күшүгү күөскөн эрге-чагырганын тургузарынын дугайында чугаа чоруп турар. Оон башка, шиптишкы күөскөн эгелээниң биле билинмес байдал дыка колдай бергей. Ындыг чорук чоңуун амыдыралыга улуг бергездешкынерин болдуруп турарын көрүп турар бис. Бо хоойлу кыргин турарынын кол утказы — реформаларын дүрген ботталдырары, Тус чер чагырганын дуга-

айында хоойлу моон сонгаар «Тус чер бот-башкарылганын дугайында» хоойлу чыгыр-бас кээз апаар.

Дүштеки чапсар соода, «Тыва Республиканын тус чер бот-башкарылганын дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлөөлелинге хамаарыштыр саналдарын Эрига районун Нарын сонгулда округундан депутат Д. С. Б. Яндак уламчылган. Тус чер чагырганын бот-тускайлан сан-хөө айтырылгарынын дугайында хоойлу төлөөлелинде тодаргай эвес чүүлдер бар болганы-биле хоойлууну төлөөлелин хүлээп алыры-че далашкыны депутат с-гындарган, бир эвес чер-чер Советтериниң сан-хөө айтырылгары шиптирлеттинмес, олар акча-херешти дилеки-челери боон хевээр арга болза, төлөөлелин чугаалажып көрүп турар хоойлу ажилда-вас деп бодалын ол илереткен.

Оон соода сөстү Тыва Республиканың Президентин Ш. Д. Ооржак алган. Чугаалажып көрүп турар айтырым тус чер эрге-чагырганын тургузуун эде тургузу-рына принципалдыг ужуру-дузайың, эрге-чагырга кыргызын хоойлузууда, күөскөн, шиптишкы деп чергелешке кылдыр чырып, эрге-чагырганын кай-бир хевээр өскөнүн ажил-чорудулазыга кыргыныч чедип алыр, күөскөн эрге-чагырганы күш-телдирер дээн чамдык кижилер диктатураны катан тургузары деп тайылбырлап турар, бир эвес хоойлу са-гында болза, калдыг-даа дик-татура түрбис чүүл Президентин чугаалаанда кол бодал ол болган.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң бүрүн эргелерин дүжүрениниң дугайында Ш. Д. Ооржактын Тыва Республиканың Президентиниң албан-дужаалын күөскөн эгелээни-биле холбаш-тыр оңу Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы хүлээлгезинде хостаар.

№ 88 Солуну сонгулда округундан Тыва Республиканың улус депутатиниң бүрүн эргелери сонсалыр дугайында: Тыва Республиканың оралакчы президентиниң албан-дужаалын күөскөн эгелээниң биле холбаштыр А. А. Мельни-ковту Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынын бирги оралакчызынын хүлээлгезинде хостаарынын дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаалдары сессияга хүлээп алган.

«Тыва Республиканың Президентиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу-зуна немелделериниң база сессияга хүлээп алган. Ол немелделер бугаар Тыва Республиканың Президентиниң Тыва Республиканың болган чер-чер Советтериниң депутатты боор эрген чок, Президент Тыва Республиканың чазанын Даргазы боор.

Тыва Республиканың Президентини Ш. Д. Ооржак Тыва Республиканың эрге-чагырганын тургузууну компетенциянын дугайында чүве чугаалаан. Россия-биле эгелээлдер керезин чарган соода, эртеректи өскөнүн, чоңу амдырал-чурталганын ден-илелниң куудулаанын түнө-

линде республикага тургустунуп белгиле социал-экономикаш байдалга доктаган, Президент эрге-чагыргага тургустувар структуру бүрүзү бодууну мурунда соругаларын чиге тодараткан, ажил-чорудулазынын угалымышкыны чиге билген турар ужуру-дүзү дээрин чугаалагына оона-лаа демалган. Эрге-чагырга тургустунуп структураны чедикшигениң ажилдагы дээ болза, эрге-чагырганы хоойлу-жуулуучу, күөскөн, шиптишкы кылдыр анылаан, оларын аразына ажил-чорудулазын хоойлуга үчүлө-зилеп, аразында харылза-дыг, боттарынын ажил-чорудулазына кирешес кылдыр тургузары чугула деп, Президент база катан оона-

гайлаан. Эрге-чагырганын тургустунуп структураның депутаттарын Президент таныштырган. Оон соода эрге-чагырганын тургустунуп структуранын хамаарыштыр айтырылгарын депутаттар Президентинге салган, саналдарын берген. Айтырылгардан болган саналдардан депутаттарын чамдык министрстволарын, ведомстволарын амыг структуранын улуг өскертис, оон-биле холбаштыр албан-дужаалы-даа арттырып-амыр дүң хөөн бари, тоаа эгелээ-лаа бод, иден болган.

Сессия ажымын бөгүн улам чылаар.

ТУРА ЧОКТА, КҮШ ЧОК

Бо хүннерде Кызылдын төп риноунда I котал картофельдин ортукмат өртөө 70 рубль. Бо өртөө хүн эрткен турум, улам улалдыр чугаа-чорук. Чүге дээрге эрткен күзү күрүлдерин алган картофель ажил-агылларда-даа, хууда кижилерин шипжамырында-даа төнүп турар. Артан картофельди үрээне ажилгаар. Ычангаш кээр, кээр күөскө чедир картофельди өртөө та хак алаар. Бир эвес бо чылын картофель эки дүжүдүн өстүрүп аш шыдаас болза, картофельди өртөө белен кайып чыгылар. Шап мычар бодал алган, картофель тарып өстүрериче бүгү күшү салып, бар-ла аргаларын ажилдап турган, «ийги халыныс» деп алаары-вас кээз ажил-агый продукциянын бөдк дүжүдүн келер күзүн ажаап алыр, чедир күрүлдериниң тургузар дээш кылды ажилдаа ужуру-дүг бис. Ол чүге колхозтарга, совхозтарга эвес, а ө-бүлө бүрүзүгө база дөңт хамаарылаары анаар. Чыны канчаар ажилдаар бис, күзүн мычар хырнымыс дүптээр бис.

Районнарда ажил-агылдар Саян артында ажил-агылдар-биле харылзааны тулуп, картофель үрээ-зиниң садыл алырынын дуга-

даа чок Черле ычаш чыгыс-даа район картофель үрээ-зиниң четтери-биле курлаавыр-ла, тыптынып албанын ме-дээлдерден билиншир. Ол дээр-ге ажил-агый эвес чорук дээрин карекка көөдүр-ле илден. Медаларда мындыг солун чүүгү бар. Сүт-Хөл район чыгыс-даа грамм картофель үрээни чок турда, ол-ла районда Бора-Тайгада фермерден 30 тонна картофель үрээнин Бай-Тайга район салды алар деп дугурушкан. Сүт-Хөл район үрээни чок турда, ол-ла районун бодуна фермер үрээнин эрткен күзү күрүлдерин ал азы өске чер-лерден баш бурунгар тыптынып, амыг өртөөске боларга, чик өртөө-биле салып ал, бо-лун богу хандырып, а артында салды турары ол-дур.

«Шынның»

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ КИДИЗИНИН ДОПЧУЛАЛЫ

Ында дугуругаларын кылган. Чижээлээр, Танды район «Шыла» колхозтан 229 тонна, Сүт-Хөл район Хакас-сиянын Таштытзы 45 тонна, ол-ла черден Бай-Тайга району ажил-агылдары 58 тонна үрээнин садып алылар. Эске черлерден картофель үрээ-зини барып дилээр, оңу салды алары, өстүрүп улуг шүлөд, чыгылалар боору чугаажок. Оон мый — картофель үрээ-зиниң өртөө калчаар-даа аажок улуг. Ам канчаар боор, ботта чок чүеин чүү хире-даа өртөө-биле садып алыр апаар.

Эл хей картофель шөлдүг район — Кызыл. 324 га черге картофельди Кызыл району ажил-агылдары өстүрүп планнаан. Алаа 972 тонна үрээни херек, апрель айнын сөөлү хүнеринге чедир 732 тонна үрээни чедикшес. Бай-дал дүжүрениң. Ол-бо черлерден картофель үрээни алыр, садар деп дугурушп каан-даа болза, ол боттун эвес, а өске-ниң холууда үрээни шыкжыл. Медаларын көрүп олурарга, чыгыс грамм-даа үрээни чок ажил-агылдар база бар. Ол дээрге Фур, Сүт-Хөл, Току району ажил-агылдары дүжүрениң 17 га черге картофель тарып өстүрүп алаа 51 тонна үрээни херек. Сүт-Хөл району ажил-агылдары 60 га черге тарып өстүрүп 180 тонна үрээни херек. Токузун ажил-агылдары 9-ла борбак га черге картофель тарып өстүрүп дээ, а үрээни чыгыс грамм-

ЧУРУКТАРДА: чапсар үезинде.

БАЙ-ХААК: аалчылар

бажыңын садыпкан

КЫЛГАН, ТУТКАН ИЖИ-ЛЕ ХӨЙ

Россия Федерациясында, а оо-биле чередештер бистин Тыва Республикада-даа күрүмнүн бөгөс тус чер маңгыттарын арттырган бажың-дугаага доктал-шынтыр-лерин амдыралга боттады-гыр чорудуп турары бидири-рип. Бо чылдан эгелээш, республиканын чамдык үлетир бугурагыларын, бажың-бал-таттарын болгаш чурттага черлерин хуужудуп, садары-нын дугайында шынтыр-лерин хуужудуп, чамдык объек-тилерин садарынын талазы-биле коммерция конкурстар-нын чараларын чөпсөөр тур-ар. Ычангаш Тыва Респуб-ликада Эт-хөргөңи фондуу мон мурунда «Шыл» бол-гаш «Тувинская правда» со-циализм район төвийде «Тру-д» кооперативин кижин келген салаанын чугаалаан көрү-дугайында шынтыр-лерин хуужудуп, Ол кооператив аалчы-лар бажыңын садып алдыры-п, кооператив киржир ча-гыт кылырда, бажыңы док-таалтыган 176 муң рубль өртүзүн 10 хуужун, толар-гаайларга, 17,6 муң рубльди бажыңын пилити өрткүзүзүн 176 муң рубль кылдып санап докталган. Чаралан конкур-суу хуужаанын шынтыр-лерин киржирин күзүн чүгө-

чынга бажыңын чагыт кыл-ган. Чүгө дээр хуужулар-биле салар дээр аалчылар бажыңына юридикал болгаш күзүн-даа талаарын сан-уургаа уугу өсө болган шыгаш.

Кандыг-даа объектин хуужу-дуу садары-биле чарлаан коммерция конкурсу шын-тыгы негелделерин болуу журурут. Ычангаш Тыва Республикада Эт-хөргөңи фондууун, оон негелде-лерин дүрүм бугаар сагарын комиссия бамагалар. Бай-Хаактын аалчылар бажыңын садарынын күрүмүн баш уугу чарлап амплитативин бары-даалаш, кооператив комис-сия район төвийде «Труд» кооперативин кижин келген салаанын чугаалаан көрү-дугайында шынтыр-лерин хуужудуп, Ол кооператив аалчы-лар бажыңын садып алдыры-п, кооператив киржир ча-гыт кылырда, бажыңы док-таалтыган 176 муң рубль өртүзүн 10 хуужун, толар-гаайларга, 17,6 муң рубльди бажыңын пилити өрткүзүзүн 176 муң рубль кылдып санап докталган. Чаралан конкур-суу хуужаанын шынтыр-лерин киржирин күзүн чүгө-

Черле шычаш, хуужуткан бажың-балттын өртүн кай-наар чорудары, кымга баары номчулурга солун бооп чадавас. Россия Федерация-нын Президентинин 1991 чылдын декабрь 29-та үндүр-ген Чарлында айтылган нормативтерин бугуар ол акша-хөргөңин хуужу журу-рут. Ында чугаалап турары бугуар алырга, Бай-Хаак суурин аалчылар бажыңы-нын садыкын өртүзүн 60 хуужу тус чер болгаш рес-публика бюджетинче, 20 хуужу РСФСР-ин бюджетинче кире болган оон 10 хуужун хуужуткан бажыңын күш-ажыгы колдонулган кижини турары база бир 10 хуужун хуужууда талазы-биле ор-ганнар алыр журурут-дур.

Түнекинде күзүн каар чүдү болза, Бай-Хаактын аал-чылар бажыңын аа ээси— «Труд» кооператив моон сонгаар ону улам чагайгы-ды кылдыр болгаш келген аал-чы бүрүдү четтирер дээр кылдыр долу халдырыла-лыг, үлетерин тургузары бо-лур.

Л. ФРИДРИКОВА,
Конкурс комиссиянын даргазы.

Бай-Тайгада агроулетүр каттыжымшыкында оза-онлак болуурунун талазы-биле инженер А. Х. Сюрюн бо хүнерде бот чаралаан. Ол дээрсе солун орхуту артин чорур кижилерин бирээш. Мынча чыдарынын дугурунда ол ада-незинин дуузалакчымы — кадары, таракы, оон сонда колохотун механизато-ру, хону-трактор бригадалык удуруткучу, механик, гараж эргелекчи, колхоз даргазы, суму даргазы, профком даргазы, салдыр башкычымы, совхозтун кол инженери, сельхозтехника салдырынын даргазы, агроулетүр каттыжымшыкын инженерин — мындай орхуту өрткен. А хей-шынтыга даагаан бугуар ала-дээр, район Советтеринин депутаты, көзө айма-агы аймакчыларын профкомдос обкомунун кешингү, Спорттук, көзө бижикчи, чогаал ажылыгы болууду өгү-орайтан-даа болза, шенел чорур.

Найраалдыг өг-булагы, 4 ололун, 4 кыстын адазы.

Адыг-оол Хертекович-биле бистин штаттан дашаар кор-респонденттик журашкыш, оон чамдык айтырларын сонугураа:

— Ийе, адаан чыл дээрсе амыр эмес-ле хуужаа чарга орууар солун болгаш чарга айды-биле келер турар чүе-дур. Шыл харын, мына чар-мырда бар, оон маргышас мен. Ычангаш-даа оон эки талаары багыт талаарын чы-гаан турар. Амгы экономик-анын кол уткамы — бот-бай-карылга, бот-оругу-чарылга чүе колохот-ол-дур.

Ийнеде, 1948 чылдын октяб-ри айдан эгелеш, Барын-Хемчик районуну машина-трактоу станциязына өвүм-биле трактористер курууна өөренип килгенин, ону дооксан, баш-тай-ла бистин Бай-Тайганын Сталин аттыг колохоту-га чамык тарылгага кы-ришкеним черде утури-дурбас ийин. База бир өвүмүзү чүдү болза, 1972 чылда «Мурнак» колхозту даргай бергеним. Ама мен Тывага колхоз тургузукчу-ларын бирээш, талантыг удуруткучу, башкым болур Х. Ч. Курурук пенсиялай бээр, оу солгаан ол. Муртур эмелге ол бөшкүмү арга-удурулга болган чүе-дур. Муртур мен чарлаан-даа аажок улук школа болган чүе. Хертек Хелесеквианын айма-агынын удуруткучу, кижилер-биле ажалдан билери булут тускай эртем бооп болур деп даамы-биле чуга-лаар мен. Мени өөренип, деп-шиккен-даа кижиле ол ийин.

Ол колохоту удуруткучу тур-ган, багыт эмес ажалдаат деп. Дугут талазы-биле-даа шылчаан турдуусу Малдаа ажалды-биле ийин. Бир катар республика Наздымы бооп турда, Кызылда «Хүреш» стадионга республиканын шын-тыгы ажал-айтырларын тө-дөөлөрүн машиналарга олур-

ШЫДААР ШААВЫС-БИЛЕ

Барын-Хемчик районуну хергелекчилер нитилели-нин белеткек конторазинин директору Очур-оол Белекеевич Монгуш-биле журашкыш, рынок экономика-зынче шылчаан-биле холбашыр айма-агынын канчаар чарты тургузуп турарын сонугурап, интервью алган мен.

— Очур-оол Белекеевич, белеткек контораз чондан кө-дөш айма-агы продуктларын садып алган, оон сады-ларга кирин садыр-сайга-лар, ховар барааннарга ор-наар чер болбай, ам рынок харылааларынче кирген, ажыды канчаар аде органи-застан тур силер?

— Бир дугаарында бистин белеткек конторазин ам белеткек коммерция конторазы кылдыр адымтыг өскерткенин демделеген каайн. Боттарымыз тускай устакты кылдып, ону Моон мурунда чыдарга бис чондан садып алган про-дукцияны күрүнес деиди дугаада турган болуусуна, ам кылдыр, боттарымыз ону садылгар, орнаар бот-тарга бис ийин. Кол-ла бо-лурга — монун артыкчылыг продукттын садып, черини бидирип чыгып алган, оу ажалды чонга садып-сайга-лар, ол продукттарын ховар барааннарга ойнап бээр апарган. Ычангаш Кыма-Мажалтык боттарымыз тускай садымыз ажалды алдымыз, мынд садымын Ак-Довурак ховарга база ажалдыры планан тур-дугуар бис. Ол садылгар чүе-дур, а ажалды продукттарын аде, а үлетир барааннарын база садыр.

— Бо чымын чондан кеме хире тонаа дук, эгт, саргаж садып алдыр иргэ?

— Планмыз улук, чондан бис 20 тонаа ангор өшү, 20 тонаа хой дугу, 7 тонаа хире саргажы садып алдырмын андыда, кат-чимисти, алгы-кешти кемчээ чокка садып алдыр бис. Ычангаш бистин белеткекчилерин тускай ке-рээ, дугурулгаларын кыл-ды, чондан үстүнде продукт-тарын садып ал эгелеш берген.

— Көдө айма-агынын чамдык продукттарын өртө кымгаар чок өскөн болгай. Чондан садып ал турар дук-түд, эхтин, үстү, алгы-кеш-

ЧЕДЕНГИ ЧАС

Республиканын хөгжүм уран чүдүгө төрүмелденен сал-ым-чалангы бооп, ол жанр-ын профессионал денелге чедир сайырадып, чонунга бараалгакан композиторну Ростислав Докур-оолович Кенденби дээр. Мени бо-лгаш менен уугу, биче-даа чон арзындаан үнген композиторларын башкым, дагы-ныкчымы, сумелекчин Ростис-лав Докур-оолович бо чараш-май айда 70 хараар. Ычангаш Күлтура министр-ствуну бажыңын май эр-та хөгжүмүн театарына эртин-дер деп шынтыр хуужа алган. Ама «Саян», «Ала-ири-хөгжүм ансамблдерин, тыва Федералкомпаниянын симфоникти оркестри, уаусу болгаш үрер хөгжүм оркест-ри, Кымада уран чүдү унчелешкенин нити ири бо-лур, хөгжүм-шин театарын артистери болгаш республика-ни д-сургагы бот-тымгыр ар-тистери база киржир.

Юбисагы ол кооператив ангаза, чогаалды жура-жыгаар композиторну тө-рүн чүгү Чөв-Хемчик рай-онуну Шем, Хөлөөр, Чыра-Базы суураарга база болур. Мени болам хуужа болгаш чогаалды эки-өвүмүзү өмүзүздүн күзүрүн бола, тыва культуранын эте унаезинин салчып, оон ту-дун бедийи сайырадырып мога-шкыг бибетти чыга-лар келген композиторуну бот кайгамчык назым юбис-тин эки эртеринге деткичи (спонсор) болуп, ол байр-лалды акчаландып, чамык-тузулган мөзү-шынтарын күрүмнүн районунун ажал-агыларын, албан черлеринин, организациаларын удуруткучуларын болгаш бисе бугурургелерин, кижилерин амы-хууда даялзым.

Демн-ужун садып чорур уугу-дур бот-тымгыр композиторлардан элдерин-шааар-биле чорудуп шыла-арып аша-тегерикти Күл-тура министрствунуңе кези алдымы чорудуп, «Р. Кенден-би» деп демделген каарын бот катар даялзым.

Баггыт КЕНЕШ
Тыва Республиканын культуранын адарлыг ажал-дакчымы.

ЫЛДААР БОЛГАДАА ИЖИЛЕР

Бот-мырнег өөренип, болуу номчутуруп, санап шычаар өөренип киж мен. Оон кез-жик шоланы дооктум. Крассоюккене колхозтар удуруткучуларын белеткериин куруун доокуп, адалым алдым. Киж болу-ла шымчээ, боттар болза, эртем-билтин бичилер-биле чедир аде болур чүе чоруду. Шериге турганым черде аажок уугу өвөрдиг болган. Күзел-ле бар болза, кижиле соругуздан чедир алыр албан.

— А харысалга база тур-гай?

— Ычангаш канчаар. Ма-на мындай солун болуу деп чүдүл чугаалап каайн. Чүд дээр баштагы үеде тараа чамытын түрүстү, дүкени эгелеге сейка кыл бидири-мейн баар дээр, сургакчылап келген даргайлар ак аты му-нун алган, көсүк болууда ала-ла, чорутул, бистин-биле кала хону-шылге холп чүе. Оон аялда селканын бир-ле ка-тушказында үренип туга-бын баарга, чаштыртык кижиле оон аордан эскерип кааш-трактористи тургузуптар, оун ашпа алдыр, мынганаш үр-ени дески чаштыр дугут-тук чагай болур бир чылды-галы ол.

— Кижиле чон арзында ажалдап, чуртап чорур болгай. Ычангаш Бай-Тайга-

тип болур мен. Чүд дээр, 1961 чылдын июлда бистин МТС-ке дизель-биле ажал-даар бир трактор келген де-дир. Эге бажында оуу кандаар ажалдадыртын билди кижиле болган. Ам канчаар, оун менээ бижылган, мен база оун билгир эмес. А Верещанин механикис оон инструкторын номчуп турган, оун кези ажалдаган. Ол үеде кылды бергелер база тургуздады. Кады ажалдан келген эш-көө дугайн чугаалап тура, Хомушук Идамчатын уттып каалар болууда, чөлүгүз эсеп апар. Ол өвүм механикисин эмес кижиле, а дарган. Ийе, дарган. Оон ады ам буаун республикада сургажым, Тыва Республиканын культуразынын адарлыг ажалдакчымы анал-ган. Бай-Тайгавыкша баштай-гы МТС-ге ол дарганмыз турду. Ычан тракторга, ком-байнга, артык электор тывы-ры берге, мынганаш Х. Идам-чак үренип келеткери дугу-ганал, сол бээр мастерисин ол. Магалык-ла шевер кижиле, оон дугайын номчукчулар эки билди болгай.

— Адыг-оол Хертекович, кижиле дээрсе кижиле болгай. Өвүрү-дээ, муңгаар-даа Нитилелидин чалгы-биле чоруп олур бис. Бо талазы-биле допчулап чүдү чугаалап болур силер?

Седд ХЕРТЕК,
Гонорарин солунун агар санымче шылчаан диле-динис (Авт).

Специалисттин сүмези

ШААШКАКТЫН ХОРАЗЫ

Кеш адаанын уруу — мынсы-тыг бола малдын гиподерма-тос деп кеш харын тынал-дыр кырт. Бо харындан да-ла малдын харын өскенде ажал-агылар улук копарна таварын турар. Ол арылга-га араан малдын продукттуу база амык куудулар. Кеш 30, эртин 12, суту 25 хуу чедир ажалдап турар. Ычангаш бола малдын бо харын болуурбас дээр кем-челерин баш бугунар ап чорулар чугула.

Тыванын чамдык районна-рына шылчине бола малдын 20-50 хуужу гиподерматозун азыр турар. Гиподерматоз-тан мал канчаар азыр бээр? Ийе, амык айларда ажал киледе улук кавакчалан иктеринин кижинин дүктөрине чургаалаан ажалы, иктеринин орта өскөрүрүн, уакун туруп бичири мал ажал-дыг кижилер шүтү билер. Шаашкактарын чамык каян тургаларын нештин дүктөрүнүн арымыга келген, кусттар апар. Ол кусттин нештин үтүп кирген, оон адаангы ажал-агы чонун, малга хон-дун чедирин чедир бис. 2-3 ай болгаш бола малдын кеш-женин өч чүгө черини олга, моон кешини алаанга чедир,

апаз кыштарлар. Час дугун, агаар-бойдуз чылды апарга, олор кеш алаанга чылдып келер, өзү эгелээрлер. Ол өйдө иктеринин оорганнага билдирти-билдиртисе дестек чердер тыптып келгилээр. Иктерин оорганнын сиртин суйбаарга, ол иктерин бил-дин турар боор. Өвүр түрө курттарга тынар агар бээр келер, мынганаш олар чаразы-нын хораны-биле нешти м-барадып, үтөн алыр. Ол үд дачыштыр агарын куртар тынар. Иктерин, кеш-дээ мынсыг бола малдын оорган-нын, четнезинин сиртинге дестек чамык черлерини са-ны 20 күне чедир турар бо-ла, ол малды улук чары, деп санаар. Чүгө үлук чон бор-актын сиртинге үлук дестек малдын дестек бичилер, Орга кешини алаанга үр-лар-2-3 ай иштинде өвүр, мал-ды үлү-талын соруп келер. Ол өйдө бола малдын экин-изин, мага-болу судалар, ары-ларуп бачкыраар. Курттарын кеш алаанга өвүр чөр-көөрүн агаар-бойдузунун бай-далынан база замбаржар. Бир эмес ол курттарын өвүр көвүдүзүнче таранмагыг бола, март, апрель, май ай-

АЖЫЛГА-ДАА, АМЫДЫРАЛГА-ДАА

Өг-булге кижиле төртүтүр-чүгө чүгө ада-незинин эмес, ада-дууламанын, төрөдериин, кожа-көлбөз чонунун өөрүш-күзү болуур шаандан бээр тынарлар билер. Бежен чыл мурунда Барын-Хемчик ко-муунуну Эргэ-Бардык суму-нунга Дембел Оорактын өг-булгезинде бир кижиле не-мешкен. Олзаы кыс болган. Оон донога чылган төрөл-ер, чон уругту Лина деп адаан алган. Айт чылдыг кижиле бижик организминде, бер-гелерге торубас, оун ажил өртүн шыдаар, бижик тур-оруктуг, чүткүдүт, хосту-шылчаан чоругуруна итак бо-лур. Шына-ла, мындай ты-нарлар Линанын будуужаме болган.

Ада-незинин түрү бүрү са-нын новашканын, кижини-литегинин азымыда ол кадык, шымченер, эрестиге, кезээ уруг болуп өзүп кел-ген. Ычангаш ада-незинин идегидиг дуузалакчымы болу берген. Ортумак шоланын Лина чедикинин дооксан, бодуун күзүл-биле эконо-мист-бугалтерин дээр эр-пештер өөренип аларын шынтырады. Ындыг мерге-жилди шыгадып алдыр, бе-ли эмес дээрде кымга-баа билдигер. Ычангаш-даа өрө-дөдөгө сүдүдүт, соуугураа-кал, чүткүдүт кижиле болган күзелин чедир ап шыдаан.

Лина Балдыр дээр өрө-дө-дө черин дооксан, сан-хө-нүмүзүгө ажалдаандан бээр 25 чыл ажил турар, берге, харын болгаш шек херэи ол ам-ада уламчылаанын.

Сөлдү чылдарта Лина Дембелова Тыва Респуб-ликаын Федералдуу күрүм компаниязынын кол бугула-

теринге ажалда турган. Оон сан-хө ажалды хей адырды, эмес организациаларга бо-жы даарга, онгай талаарды, харын, улук кемчээлери. Ында-да болза, оонашан ажалдыга эг-харысалгалы, негелделик кижиле болган ком-паниянын сан-хө ажалды экижиген. Оон уламдан коллективтин удуруткучулар, журналисттер, инженер-тех-никтег ажалдакчылары кол бугулатерин ажалдыга ак сеткилдиг хамаарылазын, кижилерге элтиг-ээлдээп, дин-нангырын, негелделин мак-деш. Чонунун эрге-ажык дээр сагыш човал чорур ил-дик кижини ажил-херээ бугурут, чорун чогунур болур.

Лина Дембелова чүгө оонашан ажалды, хей-шын-тын херээ дээр сагыш човал чорур эмес, үш уруунун өрө-дөлөгө, кижини дегези, өг-бузе ажалды дээр амыр-дыжи харанамына. Ычангаш оон кыстары алаанын ажал-чанын, ажал-шыннын дегез, салган алганар. Ийе уруу дээр эртемниг, бирээш кижиле эмчиси, ескеси сан-хө ажал-дакчымы. Олар республиканын ажил-херэинге төлөнтг үдүн кижиле чорурлар.

Бодунук тускай эртемниге бердинген, кижиле дээр сагыш човалда эртем не Лина Дембелова Балчир бо хүнер-де төрүтүтүн хунун демдел-ген турар, апаз ас-кежикти, бижик кадыкчылыг, ажалы-га челишкенирин ажал-теду төрөлери, эш-өөр күзүп турарлар.

Биче-оол МААДЫ,
Кызыл ховары.

«ЧЕЛЭЭШ» ЯСЛИДЕ

колхозка хамааржыр, аш-коч, дери-херекселдер-биле ол халдырлар турар. Оон ийа район төвүнде кезээ ажал-бег-Учур колхозтун төмү — Бора-Тайга суураа каптанчыг чаштар турар иктерин адым ийчаар алаар. Мынза үштен беш харга чедир 84 чаштар беш бөлүкчө хаара туттунар. Кижилеринин дуузалакчы баш-кылар, техниктег ажалдан-чылар-биле кезе 16 кижиле ажалдап турар.

Чаштарын бо албан чери «Челээш» — ажалка таала-ныг динилер чараш ат. Шы-на-ла чашкын сонда чөлөш чараш-ла болуур ийин. «Сум-бег-Учур» колхозтун төмү — Бора-Тайга суураа каптанчыг чаштар турар иктерин адым ийчаар алаар. Мынза үштен беш харга чедир 84 чаштар беш бөлүкчө хаара туттунар. Кижилеринин дуузалакчы баш-кылар, техниктег ажалдан-чылар-биле кезе 16 кижиле ажалдап турар.

Кызылдын башкы унчелеш-кенин бот-өвөрдөлөгөг док-чүдү Майя Саагана Оор-жак — «Челээш» иктерин эрге-чаштарын бо албан чери

Чаштарын бо албан чери «Челээш» иктерин эрге-чаштарын бо албан чери

Түшүп КАРЫМА

